

Tóth Csilla*

TÉR, SZEREPLŐK ÉS IDENTITÁS
MOLNÁR FERENC *A PÁL UTCAI FIÚK* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Kontextuális-kulturális narratológiai közelítés

„A regény a nemzetállam szimbolikus leképeződése [...].
Nemcsak nem rejti véka alá a saját országában megfigyelhető belső ellentéteket,
hanem képes elbeszéléssé formálni őket.”¹

I. Tér az irodalomban

1. Elméleti alapvetés és módszer

A kontextuális-kulturális narratológia a kultúratudományos irodalomtudomány részeként fő céljának tartja az irodalmi szöveg és a kulturális tudás összefüggéseinek feltárását. Az elbeszélő műveket a kulturális önmegértés és értelemképzés eszközeinek és aktív alakítóinak tekinti, a művek „a kulturális tudás és társadalmi önmegjelenítés formái”.²

Posztklasszikus narratológiaiaként nem a narratíva egyetemes szabályszerűségeit kutatja, hanem annak bemutatása érdekli, hogy egy konkrét irodalmi mű „a fikció közvetítésével miként is dolgozza fel (létrejött) korának szociokulturális tudását”,³ hogyan vesz részt kora diskurzusaiban, milyen társadalmi hatással bír, és ezt a hatást milyen formai eszközökkel, milyen módon fejt ki.⁴ Ez utóbbi törekvéséhez a művek használatörténetét⁵ leíró funkciótörténet kapcsolódik. A kontextuális-kulturális narratológia központi törekvése az irodalom mint társadalmi hatással bíró

* A szerző középiskolai tanár.

¹ Franco MORETTI, „Az európai regény atlasza. Első fejezet: Regény és nemzetállam”, ford. LUDMANN Ágnes, *Helikon* 65, 2. sz. (2019): 204–232, 213.

² Birgit NEUMANN és Ansgar NÜNNING, „Kulturális tudás és intertextualitás: Alapfogalmak és kutatási módszerek az irodalom kontextualizásához”, ford. Joós Katalin, *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 182–205, 186.

³ Uo., 194.

⁴ Uo., 188.

⁵ Takáts József kifejezése. A használatörténet a szöveg jelentését a használathoz köti, empirista és kontextualista irodalomtörténeti közelítésmódot takar. Lásd: TAKÁTS József, „A használatörténet”, in *Thomka-Symposion: Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*, szerk. KISANTAL Tamás et al., 398–406 (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2008).

szociális rendszer és az esztétikai hatásstruktúra együttes vizsgálata, az irodalom történetiségét elsősorban szociális rendszerként tartja megragadhatónak: „Ennek megfelelően kevésbé az irodalom, illetve az irodalomesztétika szimbólumrendszere, hanem sokkal inkább az irodalom szociális rendszere, azaz az irodalmi szövegek történetisége és társadalmi szerepvállalása áll az érdeklődés középpontjában.”⁶ Az elbeszélő művek e sajátosságának vizsgálatában lényegi szerepet játszik a kontextualizáció.

Minden szöveg egyedi, releváns kontextussal bír, mely meghatározásában döntő szerepet játszanak a művek intertextuális utalásai és extratextuális vonatkozásai („egy szövegnek a nem szövegjellegű körülményekkel való kapcsolata”).⁷ Ezen keresztül képes a mű kiváltani hatását, ezeken keresztül tárható fel a szöveg és a szövegen kívüli társadalmi-kulturális valóság kapcsolata. Az inter- és extratextuális vonatkozások kapcsolóhelyekként⁸ átjárást biztosítanak a mű és a rajta kívüli világ között, olyan kitüntetett szöveghelyek, ahol a szöveg és létrejöttének kontextusa összefonódik.⁹ Vizsgálatuk előfeltételezi és igényli a szöveg diskurzusok közé helyezését, mivel csakis így érthető meg a létrehozott új értelem, az új kulturális tudás. Szöveg és kontextusa kölcsönös kapcsolatáról van szó: „Az irodalom a kulturális tudás terméke, vagyis kulturális tudást előfeltételez, de eközben maga is részt vesz a kulturális tudás létrehozásában.”¹⁰ Az irányzat olyan művek esetében lehet előrevívő, melyek jelentős mértékben hozzájárulnak egy társadalom vagy egy kultúra önértelmezéséhez.

Jelen tanulmány egy, a fenti szempontból releváns kérdést szeretne a kulturális-kontextuális narratológia módszerével összekapcsolni. Egy olyan magyar regényt vizsgál, mely már hosszú ideje fontos szerepet játszik az oktatásban és nagy fokú kulturális-társadalmi beágyazottsággal rendelkezik. Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regénye politikai szocializációs modellként jelentős szerepet tölt be a nemzeti identitás alakításában. A témát a tér és identitás vonatkozásában, a kontextuális-kulturális narratológia fenti alapelvei és módszerei segítségével bontom ki. A tanulmány visszahelyezi a művet a felnőttirodalomba, azonban a mű használatba vétele folytán a gyermeki irodalom szempontját is fenntartja.

A szöveg és a kontextus kapcsolódási pontjainak feltárására ebben a konkrét esetben a következő lehetőségek kínálkoznak, fokozatosan haladva belülről kifelé: a szövegen belül a formai elemek sajátosságainak bemutatása, az intertextuális és extratextuális utalások feltárása, majd az odaértett szerző és a szerzői közönség vizsgálata. E két utóbbi szempont a várostörténet, városszociológia diskurzusának bevonását igényli. Az irodalmi intézményrendszerből az oktatás területe lesz a hangsúlyos, hi-

⁶ Uo., 187.

⁷ Uo., 186.

⁸ Uo., 195.

⁹ Uo., 186.

¹⁰ Uo., 197.

szen ide kapcsolják a művet a valóságos olvasók. Mivel a regénytér vizsgálatára nincs olyan egységes terminológia, mint a regényidő esetében, ezért Ryan szintetikustér-fogalmával dolgoztam.¹¹ A cél nem a tér fogalmának átfogó értelmezése, inkább egy példa arra, mi lehet a hozadéka a kontextuális-kulturális narratológiai közelítésnek, egy adott, konkrét formai eszköz, a tér vizsgálatán keresztül.

A *Pál utcai fiúk* 1906/1907-es megjelenése óta Molnár vitatott életművének¹² megkérdőjelezhetetlen darabja,¹³ a magyar ifjúsági irodalom klasszikusa, számtalan kiadást, feldolgozást ért meg. Az 1957/1958-as tanév óta ajánlott, majd 1963-tól kötelező olvasmány az 5. osztályosok számára,¹⁴ 2005-ben a Nagy Könyv elnevezésű olvasást népszerűsítő országos programsorozat 2. helyezettje, népszerűsége a mai napig töretlen. (A különböző kiadások, adaptációk, rendezvények adatainak sokaságát itt lehetetlenség felsorolni.)¹⁵ A nemzeti identitás alakulásában a mai napig fontos szerepet tölt be: „A Pál utcai fiúk máig az önfeláldozó hazaszeretet egyik nem fakuló magyar irodalmi példája. A magyar kulturális nemzeti tudat egyik igen fon-

¹¹ E szerint a tér fogalmának szintjei a következők: a) térbeli keret; b) környezet; c) a történet tere; d) történetvilág; e) narratív univerzum. A különböző szintek definícióját lásd az értelmezés adott pontjain. Marie-Laure RYAN, „Space”, in *The Living Handbook of Narratology*, eds. Peter HÜHN et al. (Hamburg: Hamburg University, 2012), hozzáférés: 2019.02.12, <https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/55.html>.

¹² A Molnár-recepció ismertetése meghaladja a tanulmány vállalt kereteit. Csupán utalni szeretnék arra, hogy Molnár munkássága a szerző életében is vitatott volt. Jó példa erre *A Toll* 1934-es Molnár Ferenc-vitája, ahol a pálya 30. évfordulója alkalmából értékelték műveit, többek között Hatvany Lajos, Ignó Pál, Németh Andor és Zsolt Béla. Általában elmondható, hogy egyfelől ismerték a darabjaiban megnyilvánuló mesterségbeli tudást, és konszenzus uralkodott néhány I. világháború előtti műve pozitív értékelésében (például *A Pál utcai fiúk*, *Liliom*). Másfelől színpadi művei nagyobbik részét elmarasztalták a közönségnek tett engedményei, a szórakoztatás szándéka miatt, továbbá számon kérték az író társadalmi elkötelezettségét is. Lásd *A Toll*, 1934. november 15., 234–262. A negyvenes-ötvenes években ideológiai okok miatt Molnár Ferenc háttérbe szorult, az életmű újraértékelése a rendszerváltás után vált igazán lehetővé, átfogó mivoltuk miatt egy tematikus blokkot és egy tanulmányt emelek ki: *Magyar író és világpolgár*, szerk. GLATZ Ferenc, Begengungen: Schriftenseite des Europa Institut, 2 kötet. (Budapest: Europa Institut Budapest, 1996), 1:9–72, és VERES András, „Kötéltánc a Niagara fölött”, *Kritika* 25, 5. sz. (1997): 30–33.

¹³ Az életművet elfogulatlanul értékelő Veres András szerint a regény „a magyar ifjúsági irodalom örökzöldje”. Lásd VERES, „Kötéltánc...”, 31.

¹⁴ CSABAI Valéria, *Az iskolai olvasmányok szerepe a nevelésben*, doktori disszertáció, 1992, 177–178, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/3275/1/1992_csabai_valeria.pdf.

¹⁵ Csak a legismertebb példák: Fábri Zoltán azonos című filmfeldolgozása (1965); Dés László, Geszti Péter és Grecsó Krisztián musicalje, bemutató: Vígszínház, 2016. november 5.; a PIM „Éljen a grund!” című, a regény megjelenésének 100. évfordulójára rendezett kiállítása (2007. október 11. – 2008. augusztus 31.). További adatokkal szolgál a kiállítás bibliográfiája, hozzáférés: 2021.05.29, <https://pim.hu/archivum/puf/object.bc323f84-3915-45ba-9cb3-b39b0ac3c6b7.ivy.html>.

tos eleme, szocializációs pontja.”¹⁶ Jelen elemzés a művet a politikai szocializáció lényeges elemének tekinti.

Percheron szerint az alapszocializációra épülő politikai szocializáció már gyermekkorban elkezdődik, kora serdülőkorban folytatódik, és az egyén élete végéig tart. Annak ellenére, hogy a gyermek a politikai életből kizárt, a különböző szocializációs formákat már korán elsajátítja, és többnyire ezek meghatározónak bizonyulnak a későbbiek során. Az egyén és a társadalmi célokat képviselő oktatás interakciójaként elgondolt folyamat három legfontosabb ágense a család, az iskola és a környezet, de hozzátevődik a tömegkommunikáció, a gyermekirodalom és a kortárs csoportok hatása is.¹⁷ A gyermekirodalom egyik jelentős hazai kutatója szerint „a gyermekirodalom segítségével a gyerek nemzeti identitástudata is fejlődik. A gyermek- és ifjúsági irodalom »leckét ad« magyarságból is”¹⁸

A kontextuális-kulturális narratológiai értelmezés kérdése, hogyan képes *A Pál utcai fiúk* című regény politikai szocializációs szerepét betölteni, milyen konkrét narratív eszközök játszanak ebben a hatásban szerepet; továbbá a mű keletkezési kontextusára vonatkoztatva melyek azok a társadalmi-kulturális diskurzusok, melyekkel kapcsolatba kerülve betölthette feltételezett hatását és funkcióját.

Az elemzés a narratív kommunikáció Phelan által javasolt átfogó modelljét követi. Phelan retorikai modelljének pozitívuma, hogy általános definíciót kíván adni, annak a bemutatására törekszik, hogy a szerző és a közönség hogyan veszik igénybe a különböző elbeszéléstechnikai eszközöket a kommunikáció céljából. Chatman ismert modelljével (1978)¹⁹ szemben a narratív kommunikáció modelljét három komponensre redukálja, ez az úgynevezett ARA-modell: A (*author*) szerző, R (*resources*) eszközök és A (*audience*) közönség. E szerint a narratív kijelentés forrása nem a narrátor, hanem az odaértett szerző, akit a modell a szövegen kívüli kommunikáció szintjére helyez, mivel a narratív kommunikáció a valóságban az odaértett szerző/szerző és a tényleges olvasó/feltételezett szerzői közönség között zajlik. Az odaértett szerző a történeti szerző modellált variánsa, aki egy bizonyos módon ír, ő felelős az elbeszélés konstrukciójáért. Az eszközök közé sorolódik a narratíva minden szövegszerűen kódolt eleme, így például a narrátor, a narrátor megszólítottja, a tér, az időkezelés, a paratextus, a dialógusok, a műfaj stb.²⁰ Phelan felhívja a

¹⁶ SZÉCHENYI Ágnes, „Molnár Ferenc magyar író – Darázsfszék”, <https://mozgovilag.hu/2020/05/08/szechenyi-agnes-molnar-ferenc-magyar-iro-darazsfeszek/>.

¹⁷ Annick PERCHERON, „Az egyén politikai formálódása”, in *A politikai szocializáció: Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*, szerk. SZABÓ Ildikó és CSÁKÓ Mihály, 18–43 (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1999), 31.

¹⁸ KOMÁROMI Gabriella, „Mi a gyermekirodalom?”, in *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, 7–15 (Budapest: Helikon Kiadó, 1999), 11, kiemelés az eredetiben.

¹⁹ Seymour CHATMAN, *Story and Discourse: Narrative Structures in Fiction and Film* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1978), 151.

²⁰ James PHELAN, „Authors, Resources, Audiences, Toward a Rhetorical Poetics of Narrative”, *Style* 52, 1–2. sz. (2018): 1–34, 9.

figyelmet arra, hogy a szerzői közönséghez való csatlakozás nem automatikus,²¹ így például *A Pál utcai fiúk* esetében a ma már elavult szavak magyarázata kínál erre lehetőséget.²² A történeti-kulturális közelítés ennél azonban többet igényel a kontextualizáció terén: a mű elsődleges kontextusát²³ célzó és diskurzusok közé helyező vizsgálata elengedhetetlen, ha pontosan meg akarjuk határozni a szöveg mint formai struktúra és kontextusa mint kulturális jelenség kapcsolódási pontjait, valamint a szöveg ebből fakadó, hosszú távú kulturális hatását és történeti funkcióját. A tanulmány közelíteni szeretné a retorikai és a kontextuális-kulturális narratológia szemléletét és módszereit.

2. Formai vizsgálat: a szövegben megjelenített tér és a szereplők párhuzama

A történetvilág részének tekintett tér a szereplőkkel való összekapcsolódása miatt inkább tartalmi, szociális, ideológiai kérdésekkel függ össze, ezért általában kívül marad a narratológiai vizsgálódások körén. A kontextuális-kulturális narratológiai értelmezés szempontjából azonban éppen az a meghatározó, hogy a strukturális elemnek tekintett tér hogyan kapcsolódik össze társadalmi-kulturális szempontból releváns kérdésekkel. A tér és a szereplők összetartozása lehet igen szoros és emellett teljesen kifejtett, példa rá Balzac *Goriot apójában* a panzió leírása, ahol a térbeli elhelyezkedés pontosan követi a társadalmi státust. A skála másik pontján tér és szereplő között a regényhez még szükséges, de teljesen meghatározatlan, laza kapcsolat áll, ahol a szociális vonatkozások teljesen kifejtetlenek, példa rá Beckett *A megnevezhetetlen* című regénye.

A Pál utcai fiúkban a cselekmény térbeli keretét (a tényleges események a narratív diskurzusban kifejezett közvetlen környezetét)²⁴ valóságos helyszínek képezik, a grund (a Józsefváros, Pál utca–Mária utca sarka), az iskola, a Fűvészkert és Nemecekek lakása.²⁵ A helyszínek közül néhány megjelenik konkrétan (a grund, Nemecekek lakása, a vörösingesek iskolája, a józsefvárosi reáliskola); mások viszont csak utalásszerűen, így például a Pál utcai iskola, a Református Főgimnázium csak a szerző életrajzából, visszaemlékezéseiből következtethető ki. A regény jellemzője,

²¹ Uo., 8.

²² Így például a Mozaik Kiadó tankönyve különösen nagy gondot fordít erre: POSTA István és PETŐ Györgyi, *Sokszínű irodalom 5* (Budapest: Mozaik Kiadó, 2018⁶), 154–169.

²³ Takáts József kifejezése. Lásd TAKÁTS József, „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”, *Irodalom-történeti Közlemények* 105, 3–4. sz. (2001): 316–324, 316.

²⁴ „Spatial frames: the immediate surroundings of actual events, the various locations shown by the narrative discourse or by the image.” Lásd RYAN, „Space”.

²⁵ A regény valóságos helyszíneiről lásd BÁLINT Endre, „Egy sziget felfedezése Budapesten: Molnár Ferenc helyszínei nyomában”, *Könyv és nevelés* 14, 2. sz. (2012): https://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_nevelés/egy_sziget_felfedezése_budapesten; továbbá a PIM említett kiállításának archív anyagát, hozzáférés: 2021.05.29, <https://pim.hu/archivum/puf/object.6cde1140-4e5f-4659-ba2f-eeadab13392b2.ivy.html>.

hogy a szereplők és helyszínek szorosan kapcsolódnak egymáshoz, de a kapcsolat nem kifejtett, hanem utalásszerű.

A regény legfontosabb tere a grund, hiszen az nemcsak a cselekmény fontos helyszíne, hanem mozgatórugója is, birtoklása a konfliktus oka: a grund, a játéktér megtartása, megszerzése az egymással szemben álló szereplők célja. A grund és a szereplők közös sajátossága, hogy szociális státusuk szempontjából üresek. A józsefvárosi grundon nem áll ház, tehát nem tekinthető használatba vett társadalmi térnek. A szereplők felépítettségének ezzel párhuzamos vonása, hogy szociális identitásukat nem ismerjük meg, legfeljebb jelzésszerűen utal rá a szöveg, Nemecek kivételével. A szereplők bemutatásából sokszor hiányzik a teljes név, nem kapunk információt a gyerekek családjáról, a szülők foglalkozásáról, társadalmi státusáról, vallási hovatartozásáról. A karakterek ebből a szempontból kifejtetlenek.²⁶ Annál nagyobb szerep jut a szereplők jellemzésében tetteik és azok erkölcsi megítélésének: „nemecek ernő áruló!!!”²⁷ – írják be csupa kisbetűvel nevét a Gittetegyet könyvébe. „Bátor fiú vagy, Nemecek”,²⁸ „Ha gyáva vagy, eridj haza!”²⁹ – mondja Áts Feri Nemeceknek, illetve Gerébnek. „Nincs azok közt egy bátor fiú sem!”³⁰ – jelenti ki Áts Feri a Pál utcaiokról. „Kemény legény vagy, Papuskám!”³¹ – mondja Csónakos Bokáról. „[...] aki holnap idején nem lesz itt, az szószegő!”³² – figyelmezteti Boka a csapatát. Geréb áruló („én ugyan nem leszek áruló, mint valaki, aki ott áll, ni... ott... Kinyújtotta karját és Gerébre mutatott, akinek most torkán akadt a nevetés.”³³ Nem csak a szereplők látják így egymást, a narrátor is ebből a szempontból ábrázolja őket. Nemecek az áldozat szerepét tölti be a csoportban, a minimális információkra szorítkozó külső jellemzés („a kis szőke”)³⁴ csak ennyiben fontos: „Jelentéktelen kis sovány fiú volt, gyöngye gyerek. És talán éppen ez tette alkalmassá arra, hogy jó legyen áldozatnak.”³⁵ Legfőbb tulajdonsága a gyávasága, a regény bemutatja, hogyan sikerül ezt leküzdenie, olyannyira, hogy hős lesz, végül még a vörösingesek is tisztelegnek előtte. Mozgását, reakcióit kezdetben a félelem határozza meg: „Nemecek félénken lépkedett az iszapos parton”, „ijedtében belekapaszkodott egy vékony nádszálba”,³⁶ „Nemeceknek dobogni kezdett a szíve”, továbbá „Boka érezte, amint Nemecek reszketni kezd mellette.”³⁷ Boka érettsége, bölcsessége meghatározó:

²⁶ Szolláth Dávid észrevétele.

²⁷ MOLNÁR Ferenc, *A Pál utcai fiúk* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 2005), 68.

²⁸ Uo., 75.

²⁹ Uo., 73.

³⁰ Uo., 74.

³¹ Uo., 97.

³² Uo.

³³ Uo., 78.

³⁴ Uo., 75.

³⁵ Uo., 13.

³⁶ Uo., 41.

³⁷ Uo., 43.

„Ritkán beszélt ostobaságot, és nem mutatott semmi kedvet az úgynevezett csirkefogótempókhöz.”³⁸ A közösségben övé a békítő szerep, megtartja elnöki pozícióját, majd hadvezér lesz, tisztségeire erkölcsi érettsége, intelligenciája teszi alkalmassá: „Tetszett nekik, hogy az elnökük nem gyerek, hanem komoly férfi.”³⁹ A narrátor a szereplők belső beszédének bemutatását is a küzdelemben való viselkedés minősítésére korlátozza, egyénenként és közösségként egyaránt. Például „Wendauer elkullogott, és közben ezt gondolta: »Mégiscsak nagyszerű fiúk ezek a Pál utcai fiúk!«”;⁴⁰ „A fiúk megint azt mondták magukban: »Mégiscsak okos fiú ez a Boka, megérdemli, hogy ő legyen a tábornok.«”⁴¹

A karakteralkotásban fontosak még a kémkedést, harcot befolyásoló tulajdonságok, így például a szerző megjegyzi, hogy a vörösingesek közül Szebenics „a legostobább és a leglármasabb”;⁴² és Áts Feri „erős, mély hangja”⁴³ „megborzongatta a Pál utcaiakat”.⁴⁴ A kémkedés miatt fontos Wendauer és Nemecek kicsi lába is: „– A lábnyom kicsi volt? – Igen. Olyan kicsi, hogy sokkal kisebb, mint a Wendaueré, pedig neki van köztünk a legkisebb lába.”⁴⁵ A származás csak annyiban lényeges, amennyiben befolyásolja a harc kimenetelét, ez a szempont csak egyszer kerül elő karakteralkotásban: „[...] Csónakos előbb felmászott az akácfára, ő értett a fára mászáshoz, mert ő vidéki fiú volt.”⁴⁶ A küzdelemben még a győzelemnél is fontosabb a nemes viselkedés, mindkét oldal szereplőinek szembetűnő vonása, hogy képesek önmagukat felülmúlni. A morális vonulat végigkövethető a műben, legjobb példája a vörösingesek Nemecekéknél tett látogatása, amikor a felajánlott csokoládét a fiúk visszautasítják, mivel jól tudják, hogy a kisfiú miattuk betegedett meg: „Nekünk ezért nem jár csokoládé.”⁴⁷ A bűn, büntetés feloldása, a megbocsátás erkölcsi értéke egyaránt jelen van a műben, Gerébet végül visszaveszik, mert „mi tagadás, jó fiúk voltak”.⁴⁸

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szereplőket erkölcsi minősítésük identifikálja. Az egyén csoportbeli helyzetét a közösségi lét alapvető morális kategóriái jelölik ki, a hűség–árulás, gyávaság–bátorság ellentétpárjai mentén. A sort még lehetne folytatni, de ki kell térni a szociális identitás jelzésszerűen felvillantott elemeire is. Nemecekről megtudjuk, hogy kispolgári családból származik, apja szegény szabó, és „a Rákos utca egyik kertés kis házában”,⁴⁹ a 3. szám alatt laknak. Boka a Kinizsi

³⁸ Uo., 11.

³⁹ Uo., 97.

⁴⁰ Uo., 119.

⁴¹ Uo., 111.

⁴² Uo., 49.

⁴³ Uo., 73.

⁴⁴ Uo., 43.

⁴⁵ Uo., 72.

⁴⁶ Uo., 33.

⁴⁷ Uo., 115.

⁴⁸ Uo., 109.

⁴⁹ Uo., 105.

utcában él „egy kis szerény földszintes házban”.⁵⁰ Geréb apja „egy jól öltözött úr”, „nagy, fekete galléros felöltőben”;⁵¹ Csele, a gigerli, valószínűleg jómódú családból jön; Richter apja ügyvéd, Kolnayé orvos. A foglalkozások csak utalnak a társadalmi rétegre, de a polgárság és középosztály konkrét társadalmi-kulturális vonatkozásai lényegtelenek a mű világában és a cselekmény alakításában.⁵² A szereplők ilyen módon való megformáltsága hozzájárul a mű erkölcsi üzenetének egyetemességéhez és külföldi sikeréhez.

Annál is inkább szembetűnő a karakteralkotás e technikája, ha tekintetbe vesszük Molnár ez idő tájt keletkezett gyermekhősöket felvonultató műveit, így például a *Gyerekek* (1905) című kötetet. A szerző a századforduló gyermekkultuszához kapcsolódott, az ő gyermekszereplői is szakítást jelentenek a gyermeki ártatlanság idealizált ábrázolásával. A *Gyerekek* című, *Rajzok* alcímű kötet (1905) *A Pál utcai fiúk* közvetlen előzménye,⁵³ túlnyomórészt átmeneti műfajú, formabontó, dialógusokból álló novellákat és karcokat tartalmaz. A regénnyel ellentétben, a novellákban a szereplők szociokulturális háttere szerepet játszik a cselekmény felépítésében, a jellemalkotás a műfajnál fogva vázlatosabb. Jó példa erre a *Péterke* című dialogizált elbeszélés,⁵⁴ amelynek *A Pál utcai fiúk*hoz hasonlóan a gyermekhalál a tárgya. Mikszáth a kisfia halálára írt *A ló, a bárányka és a nyúl* (1893) című novellájával szemben az érzelmi mozzanatok helyett a halál társadalmi, anyagi vonatkozásai állnak középpontban. Péterke (5 éves) és János (6 éves) a szereplők, középosztálybeli gyerekek. Péterke tüdővészben szenved, nemsokára meg fog halni. A két kisfiú közti konfliktus egy játékszer miatt bontakozik ki, a betegszobába benyitó János elkéri Péterkétől a „gömbölyű rézt, amit fel lehet srófolni”, talán egy bűgőcsigát. A vita során János meg akarja győzni a másik fiút arról, hogy nincs értelme megtartania a játékot, úgyis meg fog halni, ezért elmeséli saját tapasztalatát a halálról, nagyapja temetését. Beszámolójában lényegesek a temetés anyagi vonatkozásai: a gyászhintót négy ló húzta, hat gyertya állt a ravatalnál, és az is, hogy az apa pontosan mennyi pénzt adott a hordároknak. A fiúk rivalizálnak: ki tud többet a halálról, és melyik családnak van több pénze. Péterke végül nem adja oda a játékot és új kérdést tesz fel:

⁵⁰ Uo., 68.

⁵¹ Uo., 98.

⁵² Heller Ágnes is kiemeli a szociális dimenzió lényegtelené válását. A magyar zsidó irodalom részeként tárgyalva a művet a zsidó önreprezentáció hitelességét és magyar zsidó irodalom zsidótlanító tendenciáját elemzi *A Pál utcai fiúk*on kívül még Déry Tibor *A befejezetlen mondat* és Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényeiben. A két másik művel szemben Molnár eljárását pozitívan értékeli, mivel a zsidótlanítás a regény fontos művészi eszköze, hiszen: „a szociológiai és a történeti konkrétság kárt tett volna az elbeszélte történet egyetemességén.” HELLER Ágnes, „Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban”, *Szombat* 8, 6. sz. (1996): 33–38, 36, <https://www.szombat.org/politika/4111-zsidotlanitas-a-magyar-zsido-irodalomban>.

⁵³ EMŐD Teréz, „Játék- és térvésztes: *A Pál utcai fiúk* aktualitása” *Könyv és nevelés* 22, 1. sz. (2010), <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/jatek-es-tervesztes>.

⁵⁴ VÉCSEY Irén, *Molnár Ferenc* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1966), 31.

meddig tart a halál? A vetélkedés Péterke győzelmével zárul: megtudja, hogy a régi temetőben hamarabb támadnak fel a halottak, és János apjával szemben az ő apja ki tudja fizetni a drágább sírhelyet: „Az én papám meg tudja azt fizetni. Nekünk a bankban van a pénzünk.”⁵⁵ A kötet *Gittegylet* című darabjának karakteralkotása szintén vázaltszerű, a teljes egészében dialógusokból álló szöveg módosított formában átkerült a regénybe is. Boka itt még a pénztárnok, apja jómódú orvos, komfortáblin jár.⁵⁶ Az író a regényben alsóbb társadalmi osztályba sorolja a karaktert, vezéralakká lépteti elő és megfosztja szociális háttérétől, csak áttételesen, a lakhellyel utal rá. A *Pál utcai fiúk*ban a szereplők felépítésében a morális szempontok a döntőek, a korábbi művekkel szemben az anyagi és a szociális vonatkozások elmaradnak. Mindez könnyen magyarázható a műfaji elvvel, hiszen a gyermekirodalomban a meséből öröklött morális kategóriák a meghatározók: „A gyermekirodalomban erkölcsi világrend uralkodik”.⁵⁷ Ugyanakkor a regényt gyermekirodalomként kezelő tanulmányok is megemlítik a szereplők vázaltszerűségét.⁵⁸ Molnár művében azonban nem érvényesül a mese alapvető erkölcsi elve, hogy a szenvedés nincs hiába, a jó pedig elnyeri a jutalmát. A bandaregényként elkönyvelt mű a kalandregény sémáját követi,⁵⁹ melytől szintén idegen a hősök társadalmi státusának részletezése. Mi a szerepe a karakterek szociális identitása fent idézett, jelzésszerű elemeinek? A válasz a narratív kommunikáció konstans tényezőiben (szerző/odaértett szerző, szerzői közönség/valós olvasó) rejlik.

3. A szöveg és a jelhasználók: a szerzői közönség

A szerző regényének egyszerre két kiadását jelentette meg 1907-ben: az egyiket gyerekek számára „Regény kisdíákoknak” alcímmel papírkötésben, illusztrációkkal, a másikat felnőtteknek, alcím és illusztrációk nélkül, bőrkötésben.⁶⁰ Ezek szerint a műnek kétféle szerzői közönsége volt. A szerzői szándékot jól mutatja az *Ellenzék* című lapban publikált, a kiadóhoz intézett *Előszó helyett* címet viselő szerzői levél is. Bár Molnár írásában közvetlenül a regény gyermek olvasóit is megszólítja, a kommunikációs helyzetből nyilvánvaló, hogy az előszó funkcióját betöltő szöveg alap-

⁵⁵ MOLNÁR Ferenc, „Péterke”, in MOLNÁR Ferenc, *Gyerekek: (Rajzok)*, Magyar könyvtár, 18–23 (Budapest: Lampel R. Könyvkereskedése, Wodianer és Fiai R. T. Könyvvállalat, 1905), 22.

⁵⁶ Uo., 6.

⁵⁷ KOMÁROMI, „Mi a gyermekirodalom?”, 11.

⁵⁸ VÖ. BORBÉLY Sándor, „Molnár Ferenc »gyerekeposza«”, in BORBÉLY Sándor, *A Nyugat tájain: Tanulmányok és műelemzések*, 63–68 (Budapest: Pannonica Kiadó, 2001), 67. és TARBAY Ede, *Gyermekirodalomra vezérlő kalauz* (Budapest: Szent István Társulat, 1999), 164, valamint BOGNÁR Tas, *Gyermekpróza: Világ- és magyar irodalom* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 180.

⁵⁹ BORBÉLY Sándor, „Az ifjúsági regény klasszikusai”, in KOMÁROMI, *Gyermekirodalom*, 137–167, 139.

⁶⁰ A mű felnőtteknek szóló kiadása két helyen is említésre kerül. TARBAY, *Gyermekirodalomra...*, 164. és EMÖD, „Játék és tévésztés...”

vetően a felnőtt olvasókhöz szól. Egyrészt azokhoz a fővárosiakhoz, akiknek Molnárhoz hasonlóan gyermekkorra, ifjúsága egybeesett a kiépülő főváros felnövekedésével: „Ezt talán más nem is tudja, mint a mi generációnk, a mely együtt született ennek a városnak a fiatalságával, ezzel a várossal együtt nőtt fel.”⁶¹ Másrészt pedig egy szűkebb közönséghez, az irodalmi élet alakítóihoz: „Maradjon ez a néhány sornyi ajánlás is közöttünk, azok között, akik az irodalom kulisszái mögött állunk: írók, kiadók, könyvkereskedők, s akik válllvetve dolgozunk a magyar közönség számára.”⁶² A könyv címzettjeiként a pesti és vidéki gyerekeket nevezi meg:

Szeretettel küldöm ezt a könyvet az én kis sápadt, kövek közt élő földijeimnek: a pesti gyerekeknek, olvassák el benne a maguk történetét, – szeretettel küldöm a pirosarcú, erős vidéki fiuknak, *ismerjék meg* belőle azt a furcsa, bádogtornyos világot, a melyben más a gyerek, más a játék, a kaland, a história, az öröm és a bánat, mint náluk a csöndes síkságon, vagy a hegyek közt.⁶³

A rekonstruálható szerzői intenció a városi és a vidéki olvasóközönség, a különböző kulturális közegek egymáshoz való közelítése. Emellett az *Előszó helyett* tézise („Ez a könyv a pesti gyerekek regénye.”⁶⁴) és az épülő Pest hangsúlyozása a fővároson belüli társadalmi térhasználatra irányítja a figyelmet, Buda és Pest ilyen szempontú elkülönültségére, a tér regénybeli funkciója ennek fényében értelmezhető.

4. A városi tér a diskurzusokban: társadalmi térhasználat és szegregáció

A feltételezett szerzői közönség⁶⁵ megismeréséhez az adott műtől függően különféle ismeretekre lehet szükségünk, jelen esetben a várostörténet, városszociológia nyitja meg az utat a szerzői közönséghez való csatlakozáshoz. A történettudományban a térbeli fordulatot a várostörténetben és a mentalitástörténetben megjelenő társadalmi térhasználat fogalma, a tér társadalmi térként való elgondolása jelzi. A térhasználati szokások „fontos helyet foglalnak el az egyének és a csoportok identitásának mind folyamatos megalkotásában, mind azok újratereztésében.”⁶⁶ Míg a preindusztriális

⁶¹ MOLNÁR Ferenc, „Előszó helyett”, *Ellenzék* 6, 76. sz. (1907): 5.

⁶² Uo.

⁶³ Uo., saját kiemelés – T. Cs.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ A retorikai narratológia egyik központi fogalma, a szerző hipotetikus, azaz feltételezett közönsége. A szerző olvasókról alkotott előfeltevései befolyásolják művészi döntéseit, a szerző számít az olvasók bizonyos (például történelmi, kulturális, szociológiai) ismereteire. A befogadás és a megírás időbeli különbsége miatt azonban a szerzői közönséghez való csatlakozás a befogadók részéről nem automatikus. Vö. Peter J. RABINOWITZ, *Before Reading: Narrative Conventions and the Politics of Interpretation* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1987), 21.

⁶⁶ GYÁNI Gábor, „A mindennapi élet mint kutatási probléma”, in GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon: Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1900*, 11–22 (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1998), 20.

korban a városi népesség besorolásában elég volt a külső megjelenés jeleire hagyatkozni, addig a modern nagyvárosban ehhez hozzáadódik a térbeli elrendezés elve: jelentéssel bír az, hogy kit hol találunk, hiszen a különböző társadalmi állású emberek máshol helyezkednek el a térben. A nagyvárosi eligazodás, tájékozódás alapvető elve a dolgok és személyek térbeli rendjének az ismerete.⁶⁷ A városlakók „mentális térképei az egyéni és közösségi térhasználat szabályait követik”.⁶⁸ Milyen tudásra számított a szerző/odaértett szerző, amikor a regény cselekményét saját gyermekkorra helyszínei közé helyezte? Láttuk, hogy a tér megjelenik a narratívában a cselekmény tényleges térbeli kereteként, de megjelenik környezetként is. Környezet alatt az általában vett társadalmi-történelmi, földrajzi környezetet értjük, melyben a mű cselekménye zajlik.⁶⁹ A *Pál utcai fiúk* esetében ez a 19. század végi dualizmus kori Magyarország és fővárosa, a polgári középosztály és a kispolgárság világa. A történet tere azonban az olvasás során történetvilággá bővül, ami a teljes történetvilágot jelenti, ahogyan azt az olvasó kulturális ismeretei és valóságos tapasztalatai alapján kiegészíti.⁷⁰ Molnár regényében ez Józsefváros és Ferencváros, de mellette extratextuális elemként Pest, Buda és Budapest egésze is megjelenik a befogadásban, azokkal a városrészekkel együtt, melyeket nem említ a regény.

Budapest lakossága az egyesítést követően rendkívül gyors ütemben növekedett, lakosai száma 1873 körül alig 300 000, 1896-ban 618 000,⁷¹ 1910-ben pedig már 880 000 fő.⁷² A népszaporulat főleg betelepülés, tömeges bevándorlás révén jött létre, így a mobilitás tapasztalata jelen volt a kortársi tudatban.⁷³ A nagy arányú és gyors népességnövekedés Pestre korlátozódott, Budát jóval kevésbé érintette.⁷⁴ A két városrész megítélése eltérő volt: „Pest maga volt a nagyváros”, míg a pestieknek Buda „egzotikus vidéknek” számított.⁷⁵ A főváros demográfiai átalakulásának további általános tendenciája az elmagyarosodás: a 18. században még döntően német ajkú város 1890-re már 2/3-ában vallotta magát magyar anyanyelvűnek, így

⁶⁷ GYÁNI Gábor, „A városi nyilvánosság társadalomtörténete – európai perspektívák a 19. században”, in GYÁNI, *Az utca és a szalon...*, 33.

⁶⁸ GYÁNI Gábor, „A nyilvános tér és használói Budapesten a 19. század végén és a századfordulón”, in GYÁNI, *Az utca és a szalon...*, 55.

⁶⁹ „Setting: the general socio-historico-geographical environment in which the action takes places.” Lásd RYAN, „Space”.

⁷⁰ „Narrative (or story) world: the story space completed by the reader’s imagination on the basis of cultural knowledge and real world experience”, uo.

⁷¹ GYÁNI Gábor, „Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése” in GYÁNI Gábor, *Budapest túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, 23–58 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), 44.

⁷² HANÁK Péter, *A kert és a műhely* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1988), 28.

⁷³ GYÁNI, „A városi nyilvánosság ...”, 44.

⁷⁴ FARAGÓ Tamás, *A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*, Várostörténeti tanulmányok 9 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008), 47.

⁷⁵ GYÁNI, „A nyilvános tér...”, 58.

Budapest „hatékony olvasztótégelynek” bizonyult.⁷⁶ A folyamat már 1870 előtt elkezdődött, jellegzetessége, hogy nem az őslakos pest-budai polgárok olvasztották be nyelvileg a jövevényeket, „hanem a magyar anyanyelvű bevándorlók magyarosították el a helyi német polgárokat és az újonnan érkezett szlovákokat”.⁷⁷ A századforduló Budapestjére jellemző volt a szegregáció, mindennapi tapasztalat „az egyes társadalmi, felekezeti és etnikai csoportok térbeli szétszóródása”.⁷⁸ A bevándorlók között az 1870-es években már az izraeliták és a reformátusok voltak többségben.⁷⁹

A korabeli Józsefvárosban is jól érzékelhető volt a vallási és társadalmi egyenlőtlenség térbeli megjelenése. A városrészbe a főleg Galíciából menekült zsidóság betelepedése a 19. század közepén indult meg, a tehetősebbek a Nagykerút és a Kiskörút közti területen, az úgynevezett „Mágnásnegyedben”, a szegényebbek a Józsefvárosi pályaudvar és a Teleki téri piac környékén laktak. 1869-ben a kerületben az izraelita vallásúak száma 2050 fő volt, ami a századfordulóra jelentősen megnőtt. Jelzi ezt, hogy az Üllői út és a Mária utca sarkán álló, 1867-ben létesített első imaház a hitközség bővülése folytán 1907-ben átköltözött a Mária utcába, egy nagyobb épületbe.⁸⁰ Bár Józsefvárosban a zsidóság nem képviseltette magát olyan nagy számban, mint Terézvárosban és Lipótvárosban, 1890-re a kerület lakosságának 10–20%-át, 1910-re 20–30%-át tette ki.⁸¹

Reformátusok szintén csak II. József türelmi rendelete után (1781) telepedhettek le a fővárosban, legnagyobb számban Józsefvárosban éltek.⁸² Első pesti templomuk, a Kálvin téri református templom a Belváros és Ferencváros határán épült meg, 1830-ban. A két felekezet térbeli elhelyezkedésének párhuzama, hogy jelenlétük Pesten volt erősebb. 1869 és 1941 között az izraelita vallásúak 90%-a élt Pesten,⁸³ 1890-ben pedig a reformátusok 42%-a koncentráldott három szomszédos kerületben (VIII., IX., X. kerület).⁸⁴ A kerületben a két felekezet társadalmi státusz szempontjából hasonló vonásokat mutatott. A Józsefváros izraelitái javarészt kiségzisz-

⁷⁶ GYÁNI, „A városi nyilvánosság...”, 46.

⁷⁷ FARAGÓ, *A múlt és a számok...*, 54.

⁷⁸ GYÁNI Gábor, „A nagyváros mint tapasztalat: Identitás és imázs”, in GYÁNI Gábor, *Budapest túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, 113–133 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), 119.

⁷⁹ „1880 és az első világháború között a teljes népesség alig kétszeresére nőtt, a reformátusok száma viszont több mint négyszeresére, a zsidóké közel háromszorosára gyarapodott.” FARAGÓ, *A múlt és a számok...*, 50.

⁸⁰ SZENTGYÖRGYI Ákos, „A józsefvárosi zsidó közösség kialakulása, imaházak és zsinagógák”, in SZENTGYÖRGYI Ákos, *Józsefváros zsidó arcai*, 17–30 (Budapest: Makkabi Kiadó, 2003), 17–18.

⁸¹ SEBŐK László, „Zsidók Budapesten”, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/zsidok_budapesten/.

⁸² Dr. RITOÓK Zsigmond, „Reformátusok Pesten a XIX. század első felében”, hozzáférés: 2021.05.29, <https://honlap.parokia.hu/lap/kalvin-teri-reformatus-egyhazi/cikk/mutat/a-gyulekezet-tortenete/>.

⁸³ SEBŐK, „Zsidók Budapesten”.

⁸⁴ VÖRÖS Károly, „A reformátusság a fővárosban a dualizmus korában”, in *Kálvin téri tanulmányok: Tanulmányok a Budapest Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez*, szerk. BOTTYÁN János, 55–61 (Budapest: Ráday Kollégium, 1983), 56.

tenciák, például ószeresek,⁸⁵ zsidóbarátok, kiskereskedők.⁸⁶ A vidékről, faluhelyről Budapestre betelepült reformátusok többsége a századfordulón még képzetlen. Az 1891-ben a jellemző foglalkozások a cseléd, napszámos, mosónő;⁸⁷ kisebb részben közhivatalnok, altiszt: „a budapesti reformátusság a századvégre egyrészt (túlnyomó részben) a tisztesen szegény kisemberek társadalma irányában fejlődik tovább, másrészt (kisebb részében) a többségükben ugyancsak szerényen fizetett értelmiségi-hivatalnoki elemek irányába.”⁸⁸ Józsefvárosnak harmadik jellegzetes demográfiai vonása a korszakban, hogy ott lakott a fővárosi szlovákság 1/3-a. Ez a tény azért érdekes, mert a főként az építkezéseken dolgozó szlovák vándormunkások éltek a leginkább szétszórtan a fővárosban.⁸⁹

Lényeges azonban mindehhez hozzátenni, hogy a századfordulós Budapesten Bécshez képest „kevésbé érvényesült az alsóbb néposztályoktól való elhatárolódás”, gyakori jelenség volt, hogy egy bérházban élt együtt a gazdag polgár, a kispolgári család, a munkások és a szegények,⁹⁰ ám ebből nem következett nyitottabb, demokratikusabb társas élet. A másik jelentős tény, hogy az I. világháború időszaka a fővárosban – a zsidóság kivételével – „az etnikulturális különbségek jelentősége halványabbá vált”, ehelyett inkább a vagyoni helyzet került előtérbe.⁹¹

A fenti várostörténeti és városszociológiai adatok jelen tudásunk perspektívájából mutatják azt a valóságot, amivel a korabeli befogadó (a szerzői közönség) szembesülhetett. A társadalmi térhasználat rendjét nyilván jól ismerte a felnőtt szerzői közönség, az odaértett szerző ezekre az ismeretekre számíthatott, amikor jelzészerűen felidézte a kerületet. Mindezek tudatában értelmezhető a felnőtt szerzői közönséghez intézett üzenet, Molnár előszavának tételmondata: „Ez a könyv a pesti gyerekek regénye.”⁹² A szerző nemzedéktársai, iskolatársai, akik „Pál utcai férfiakká” emberesedtek is „idevalók, hozzánk tartozók, magyarok”.⁹³ A fővárosba, Pestre betelepülők és azok leszármazottai is a nemzet részét képezik. A szerző nemzetfelfogása nem zárja ki az etnikai-vallási sokszínűséget, amely a 19. századi államnemzet koncepcióján alapult. A regény tere mint környezet és történetvilág olyan dinamikusan fejlődő városrészeket idéz fel, ahol a betelepülések révén jelen volt a szegregáció, a mobilitás és migráció tapasztalata. Ebből fakadóan sokak számára valóság lehetett az identitás válságának, megrendülésének és újbóli megszilárdításának él-

⁸⁵ ZEKE Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941)”, in *Hét évtized a hazai zsidóság életében: I. rész*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, SOHÁR Anikó és HORVÁTH Pál, 162–183 (Budapest: MTA Filozófiai Intézet 1990), 174.

⁸⁶ SZENTGYÖRGYI, „A józsefvárosi...”, 17.

⁸⁷ VÖRÖS, „A reformátusság...”, 58.

⁸⁸ Uo., 59.

⁸⁹ FARAGÓ, *A múlt és a számok...*, 244.

⁹⁰ GYÁNI, „A városi nyilvánosság...”, 40.

⁹¹ FARAGÓ, *A múlt és a számok...*, 245.

⁹² MOLNÁR, „Előszó helyett”, 4.

⁹³ Uo., 5.

ménye. Az új közösségekhez való csatlakozás problémája megjelenhetett helyi szinten (például a beilleszkedés a lakó- és vallási közösségekbe), de a regény formai eszközei a nemzet közösségéhez tartozás kérdését helyezik előtérbe, amint ez az intertextuális utalásokból ki is derül.

5. Város és irodalom: térábrázolás és intertextuális utalások a műben

A narrátor a várost a gyerekek nézőpontjából ábrázolja, akik a felnőttektől eltérő módon látják a teret. Számukra a város „kocsik, lóvasutak, utcák, boltok zűrzavaros keveréke, amelyben haza kellett találni”⁹⁴ vagyis még szó szerint és átvitt értelemben is meg kell tanulniuk eligazodni. A várost leképező, még zűrzavaros mentális térképük ellentéte a grund alaprajza, ami tiszta, világos, áttekinthető. A közölt térkép, a grund térképe, nem pusztán a gyermekirodalomban gyakorta előforduló, a belemerülést elősegítő, a befogadást megkönnyítő eszköz,⁹⁵ hanem fontos szerepe van a játék és a valóság ellentétének megteremtésében is. Nem illusztráció, hanem az eredeti kéziratban szereplő, többletjelentést hordozó paratextuális elem.⁹⁶ A gyerekek regényben megjelenített térhasználatát ellentétes a felnőttekével, akik a közterületeket a közlekedés, munka és a társadalmi reprezentáció céljára használják, ők viszont egy a társadalmi térhasználatból kieső teret használnak fel játéokra. Itt lép be a narratív tér újabb aspektusa, a történet tere. Ez a cselekmény szempontjából releváns tér, ahogyan az a szereplők cselekvéseiből és gondolataiból kirajzolódik, ide tartoznak azok a helyek is, melyek nem jelennek meg tényleges cselekvési színtérként, de említik őket.⁹⁷ Ezek a műben a Múzeumkert, az einstand helyszíne, amit Nemeček elbeszéléséből ismerünk meg, de ideszámítanak a gyerekek fantáziavilágának terei, az Alföld, az amerikai préri és az Északi-sark. A tér ezen aspektusa ábrázolásának sajátossága a metaforák használata. A gyerekek a grundot is másképp látják, mint ahogy a valóságban van, a játékban a megvédendő játékeret már a regény első lapjain azonosítja az elbeszélő az Alfölddel: „A grund... A pesti gyerekek ez az alföldje, rónája, a síksága. Ez jelenti számára a végtelenséget és a szabadságot.”⁹⁸ Ugyanakkor a grund „labirintus”⁹⁹ is, emellett „délelőtt amerikai préri volt,

⁹⁴ MOLNÁR, *A Pál utcai fiúk*, 8.

⁹⁵ „Another function of graphic maps, particularly prominent in children’s narratives, travel stories and fantastic literature, is to spare the reader the effort of building a cognitive map, thereby facilitating the mental visualizations that produce immersion.” Lásd RYAN, „Space”.

⁹⁶ A kéziratról lásd BÁLINT, „Egy sziget...”

⁹⁷ „Story space: the space relevant to the plot, as mapped by the actions and thoughts of the characters. It consists of all the spatial frames plus all the locations mentioned by the text that are not the scene of actually occurring events.” Lásd RYAN, „Space”.

⁹⁸ MOLNÁR, *A Pál utcai fiúk*, 17.

⁹⁹ Uo.

délután a Magyar Alföld, esőben tenger, télen az Északi-sark”¹⁰⁰ Az említett helyszínek közül az Alföld emelkedik ki az összefonódó intertextuális utalások segítségével. A grund a valóságostól eltérő jelentést vesz fel, a haza szimbólumává válik. A fent idézett szöveghely Petőfi *Az Alföld* című versére utal, a részlet egyszerre idézi fel a játék szabadságát és a haza szabadságát, és a hazával való azonosítás irányába építi tovább a grund szimbolikáját. Már a II. fejezetben, a *casus belli* ismertetésekor a grundot a hazával azonosítja az elbeszélő: „Úgy kiáltották, hogy »Éljen a grund!« – mintha azt kiáltották volna, hogy »Éljen a haza!«.”¹⁰¹ Nemecsek „a hazáért hült meg”:¹⁰² a szavak alaki hasonlósága a hősi halottak méltatását idézi („[a] hazáért halt meg”). A harcban a grund birodalomává válik: „Most dől el a birodalmunk sorsa!”¹⁰³ „A birodalom mindkét kapuja előtt megálltak a vörösingesek.”¹⁰⁴ A túlzás a cselekmény tágabb keretére, a Monarchiára utal. Nemecsek lázalmában ezt kiabálja: „A grund – kiáltotta – az egy egész birodalom! Ti azt nem tudjátok, mert ti még sohasem harcoltatok a hazáért!”¹⁰⁵ Nem sokkal később haláltusájában átéli a hősi halált: „Én harcoltam a hazáért, és én meghaltam a hazáért! Trará! Trará! Fújjad, Kolnay!”¹⁰⁶ Ez utóbbi allúzió, a hősi halál víziójára, Petőfi az *Egy gondolat bánt engemet...* versének soraira emlékeztet: „S ha ajkam örömteli végszava zendül, / Hadd nyelje el azt az acéli zörejt, / A trombita hangja, az ágyudörejt”.

A grund és az Alföld azonossága nemcsak a felidézett jelentésben (haza és szabadság) ragadható meg, hanem a figurális elrendezés szempontjából is. Petőfi verse térbeli ellentétben alapul (hegyvidék–alföld), s ez a térbeli ellentét a regényben a város (Pest) és a vidék (Alföld) kulturális ellentétévé alakul át. Jól látható, hogy az intertextuális utalás hogyan vesz részt az új kulturális tudás megképzésében, azáltal, hogy a századfordulón időszerű szociokulturális problémához, az idegenséggel, magyartalansággal vádolt főváros és a vidéki Magyarország ellentétéhez kapcsolódik. Már a századfordulón megfigyelhető a városellenesség jelensége, a xenofóbiával és az antiszemitizmussal összekapcsolódó nacionalizmus gyakran bírálta a nagyvárossá fejlődő kozmopolita Budapestet.¹⁰⁷ Molnár így reagált közvetlenül erre a jelenségre:

Százsor hallgattam el, százsor szerettem volna leírni, százsor gondoltam meg magamat, de most már ellenállhatatlan erővel kívánkozik ki belőlem: valahányszor arról van szó, hogy a főváros magyar-e, vagy nem magyar, valahányszor arról beszélnek és írnak, hogy Budapest idegen, és semmi köze

¹⁰⁰ Uo., 69.

¹⁰¹ Uo., 28.

¹⁰² Uo., 104.

¹⁰³ Uo., 122.

¹⁰⁴ Uo., 123.

¹⁰⁵ Uo., 156.

¹⁰⁶ Uo., 158.

¹⁰⁷ GYÁNI Gábor, „Modernitás, modernizmus és identitásválság a 19–20. század fordulóján”, in GYÁNI, *Budapest – túl jön...*, 59–85, 67–68.

a magyarsághoz, valahányszor ez az éles és elkeseredett vita megindul, mindannyiszor elképezem lelki szemeimmel Magyarország óriási térképét, amelynek közepén Budapest úgy áll, mint egy tanácstalan szegény zsidó. [...] Nem én akarom ilyennek látni, az ellenségei formálják és pingálják ilyenre.¹⁰⁸

A grund (a nagyvárosi tér) és a haza azonosságát tovább építik a regényben megjelenő nemzeti szimbólumok. A Pál utcaiak eredeti zászlaja piros-fehér, az új piros-zöld, ahogy a sapkájuk is. A gittegyelet zászlaja a nemzeti trikolor, és a *Nemzeti dal* refrénje van ráhímezve: „De ez a zászló piros-fehér-zöld volt, s ez volt ráírva: Gittgyűjtő Egyesület, Budapest, 1889. Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!”¹⁰⁹ A felidézett Petőfi-versek egyben az 1848/49-es forradalom és szabadságharc mítoszát is működésbe hozzák. A szabadság fogalmát egy újabb intertextuális utalás tágitja európaivá, mégpedig a Geréb levelében felbukkanó Verne-regény. A *lángban álló szigetenger* (1884) említése a 19. századi nemzeti ébredést kísérő küzdelmekre utal, hiszen témája a görög nép törökök ellen vívott 1827-es szabadságharca. Az intertextuális utalások, a zászló és 1848/49 mítosza, vagyis a nemzeti identitás kulturális elemeinek halmozott előfordulása azt emeli ki, hogy a grund, és metonimikusan a nagyváros, valamint annak lakossága a hazához tartozik.

A grund és a haza azonosítását erősíti egy további textuális elem, a narrátor szövegszerűen kódolt megszólítottjának (*narratee*) megjelenése a műben. A narrátor a grund okán teremti meg, szólítja meg közönségét, rögtön annak első leírásakor, a II. fejezet elején. Itt is visszatér az a kettősség, ami a szerzői levélben (*Előszó helyett*) a gyerek szerzői közönséget jellemezte: az alföldi gyerekek („Ti szép egészséges, alföldi diákok, akiknek csak egyet kell lépnetek, hogy künn legyetek a végtelen rónán...”)¹¹⁰ és a pesti gyerekek („Hát kellett ennél gyönyörűbb hely a mulatozásra? Nekünk, városi fiúknak bizony nem kellett.”)¹¹¹ kettőssége. A gyermekkorára visszaemlékező narrátor tehát a haza ily módon is kiemelt témájában teremt kapcsolatot a megszólítottakkal. A megszólítás másik oka az eltérő szociokulturális közeg, a fővároshoz kapcsolódó fogalmak, szavak magyarázata:

Ehhez tudni kell, mi az az *einstand*. Ez különleges pesti gyerekszó. Mikor valamelyik erősebb fiú golyózni, tollazni vagy szentjánoskenyér-magba – pesti nyelven *boxenlibe* – játszani lát magánál gyöngébbet, s a játékot el akarja venni tőle, akkor azt mondja: *einstand*. Ez a csúf német szó azt jelenti, hogy

¹⁰⁸ MOLNÁR Ferenc, „A magyar Pest”, in MOLNÁR Ferenc, *Szülőfalum, Pest*, szerk. VÉCSEI Irén, 551–557 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962), 551. (Eredetileg: *Pesti Hírlap*, 1911. november. 19.)

¹⁰⁹ MOLNÁR Ferenc, *A Pál utcai fiúk* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 2005), 59.

¹¹⁰ Uo., 17.

¹¹¹ Uo., 18.

az erős fiú hadizsákmánynak nyilvánítja a golyót, s aki ellenállni merészel, azzal szemben erőszakot fog használni.¹¹²

Az odaértett szerző szövegszerűen kódolt, kiolvasható szándéka, hogy a narrátor által bevonja a mű világába a vidéki olvasóközönséget is, és csökkentse a kétféle szociokulturális közegből adódó különbséget.

A korabeli kritika is két külön világba helyezte a vidéki és a pesti gyerekeket.¹¹³ Schöpflin Aladár szerint a regény egyik értéke a nagyvárosi millió rajza, írója pedig a nagyvárosi élet egyik legjobb ismerője.¹¹⁴ A *Néptanítók Lapja* recenzense a nyelvi különbségre is felhívta a figyelmet: [A regény nyelve] „igazán a pesti gyerek nyelve, az ő sajátos szólásai, naiv mondatkötései tökéletes hűséggel vannak visszaadva.”¹¹⁵

A szereplők képzeletében, mint láttuk, a kétféle haza (a nagyvárosi grund és a vidéki Alföld) eggyé válik. A történet terében (a szereplők cselekvéséből és gondolataiból kirajzolódó, a cselekmény szempontjából releváns tér) és a játék valóságában feloldódik a főváros és vidék, az idegen és a magyar ellentéte. Itt válik jelentősé a tér és a szereplők szerkesztésének a párhuzama, a társadalmi térhasználat szempontjából üres telek és a szereplők jelzésszerű vagy üres szociális identitása. A fiúk csoportbeli helyét erkölcsi tulajdonságaik jelölik ki, nem számít a származás, a vagyoni helyzet, a vallás vagy az etnikum. A mű világában a csoporthoz tartozás alapja a térbeli azonosság: máshol játszanak, és máshol tanulnak a Pál utcaiak és a vörösingesek, de a csoporthoz tartozáshoz elegendő a játéktér és az iskola azonossága. A nemzethez tartozás alapja tehát az azonos földrajzi hely (ami feltételezi az azonos nyelvet) és a hűség, hazafiság etikai kategóriája. Ez a demokratikus, nyitott nemzetfelfogás morális értékeket helyez előtérbe, mint például bajtársiasság, hűség, áruulás, megbocsátás, hazaszeretet, fegyelem, önfegyelem. A szereplők identitásának szociális és vallási elemeinek elhagyása, a demokratikus szerepjáték (az egyletalapítás és az elnökválasztás)¹¹⁶ és a kiélezett erkölcsi konfliktusokban megjelenő érték-választások ábrázolása demokratikus politikai szocializációs modellt jelenít meg.

¹¹² Uo., 12, kiemelés az eredetiben.

¹¹³ „De még jobban megkülönbözteti a pesti diákot a vidékitől a szabad természethez való viszonya.” Lásd SCHÖPFLIN Aladár, „A Pál-utcai fiúk”, *Vasárnapi Újság* 54, 15. sz. (1907): 304. Továbbá: „A pesti gyerek a hőse Molnár Ferenc regényének, a pesti gyerek, akit a vidékitől érzésben, gondolkodásban egy egész világ választ el.” Lásd MR., „A pál-utcai fiúk”, *Néptanítók Lapja* 41, 8. sz. (1908): 10–11, 10.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo., 11.

¹¹⁶ Horváth Imre gender szempontú értelmezésének is egyik fontos megállapítása a Pál utcaiak demokratikus berendezkedést utánzó szerveződése: „Ahogy a gittegyelet, úgy a pálutcaiság mint keretjáték is demokratikus berendezkedésű.” Lásd HORVÁTH Imre, „A maskulinitás szerepjátékai”, *Alföld* 67, 9. sz. (2016): 70–82, 77. Veres András szintén a regény fontos sajátosságának tartja a különböző társadalmi szervezetek árnyalt ábrázolását, így például a Pál utcaiak önkéntes szerveződését és a Gittegyelet demokratikus értékrendjét. Lásd VERES, „Kötéltánc...”, 31.

Percheron szerint a politikai szocializáció folyamatához tartozik az úgynevezett „technikai képzés”, azaz értékközösségek, rendszerek elsajátítása (például az autoritások kiválasztása, a képviselő, az érdekek szabályozásának mechanizmusai), játékszabályok és normák (szavazási formák, választási hadjáratok stílusa, pártok és politikai csoportok) megismerése is.¹¹⁷ A politikai szocializáció gyermekkori folyamatának fenti elemei referenciális szinten is megjelennek a műben, ám nem csak ezért és nem csak így tölti be modell szerepét.

A regény világában tehát a nagyobb közösséghez, a nemzethez tartozás alapja nem a származás, nem a szociális státus, hanem sokkal inkább egy olyan tényező, mely az egyén személyes döntéseinek következménye, az egyén morális teljesítménye. Ebben ragadható meg a regény politikai szocializációs hatása. A tulajdonképeni olvasók a szereplőkkel azonosulva tanulják meg, fogékony életkorban „a társadalomban való élés kényszereinek való alávetettségét, a meghatározott társadalmi csoportokhoz és az országhoz kötődést”,¹¹⁸ és azt is, hogy ez a kötődés *nem* pusztán rajtuk kívül álló körülmények függvénye. Nyitott és demokratikus modellt közvetít a mű, annak ellenére, hogy a grund mint a gyerekek világa és a rajta kívüli tér (felnőttek világa) két ellentétes világot képvisel, és a befejezés a veszteség narratívájának feleltethető meg. A regény terének utolsó, átfogó szintje a szöveg képezte narratív univerzum: a szöveg által tényleges létezőként bemutatott világ és az ellenvilág, melyet a szereplők konstruálnak álmaik, fantáziájuk, vágyaik stb. révén.¹¹⁹ A térbeli hármasságban¹²⁰ az iskola jelenti a gyerekek számára a valóságot, a grund és a Fűvészkert világa a konstruált világ, a játék, a képzelet és a szabadság birodalma. Bár a grund elvész, Nemecek meghal, de a játékban átélt normák és értékek továbbra is megmaradhatnak.

A regény narratív univerzumának vannak további, az életművön belüli intertextuális vonatkozásai is. A grund mint ellenvilág egyben a Molnár által is nagy vehemenciával bíralt korrump és pénzsóvár Budapest képét is előhívja. Az 1901-ben született *Az éhes város* című kulcsregény a századfordulón népszerű témához, a főváros bírálatához kapcsolódik. A korszak Budapest-regényeiben a főváros a gyors meggazdagodás, a korrupció, az erkölcsi züllés, a nyomor és a prostitúció helyszíne. Az 1870-es évektől Budapest kétarcúan jelenik meg az irodalomban: az ország büszkesége és a romlottság szimbóluma, majd a hangsúly egyre inkább a negatív

¹¹⁷ Annick PERCHERON, „Szocializáció és politikai szocializáció”, in SZABÓ és CSÁKÓ, *A politikai szocializáció...*, 14.

¹¹⁸ PERCHERON, „Az egyén politikai...”, 30.

¹¹⁹ „Narrative universe: the world (in the spatio-temporal sense of the term) presented as actual by the text, plus all the counterfactual worlds construed by characters as beliefs, wishes, fears, speculations, hypothetical thinking, dreams, and fantasies.” Lásd RYAN, „Space”

¹²⁰ FEKETE Gabriella, JUHÁSZ Orsolya, KÁLMÁN László és MOLNÁR Cecília, *Szövegértés-szövegalkotás*, 5/3: *Kapcsolatok 1. Tanulói munkatankönyv*, 36–37, <https://magyartanarok.files.wordpress.com/2015/09/5-dic3a1k-3-pc3a1l-utcai-fic3bak.pdf>.

jelenségek kritikája felé tolódik el.¹²¹ Molnár *Az éhes város*, Kóbor Tamás *Budapest* és Krúdy *Aranybánya* című 1901-ben megjelent regényei, valamint Lux Terka *Budapestje* (1908) az urbanizáció ellendiskurzusának, az urbanizáció válságtapasztalata megfogalmazásának tekinthetők.¹²² A fővárosi politikai elit romlott világát, a korrupciót megjelenítő *Az éhes város* éles kontrasztot alkot *A Pál utcai fiúk* című regény-nyel, nemcsak tematikus szempontból, hanem az etikai szempontok hiánya miatt is. Molnár *Az éhes városban* nem moralizál, mivel „erkölcsi szempontok nem merülhetnek fel a regényben, hanem annak egyik fő állítása, hogy az ábrázolt társadalom keretein belül értelmezhetetlen a morál vagy a becsület kategóriája”.¹²³

II. Irodalom a térben

1. A szöveg és a valós olvasók

Phelan modellje szerint az irodalmi kommunikáció az odaértett szerző és a tényleges olvasók között zajlik. A kontextuális-kulturális narratológia a tényleges olvasókat az irodalom szociális rendszerével való összefüggésében, ugyanakkor történeti szempontból vizsgálja. Mivel a valós olvasók a könyv megjelenése óta döntően iskolás gyerekek, ezért a továbbiakban a mű recepciójának egy oktatástörténeti vonatkozását fogom bemutatni, az irodalom térbeli megjelenését is szem előtt tartva. Hogyan jutott el a regény a hús-vér olvasókhoz, a Pestet nem ismerő vidéki gyerekekhez? Megvalósult-e a szerzői intenció, közelebb hozni a vidéki gyerekeket a pestiekhez, amint azt a *Pesti Napló* kritikusa optimista módon azonnal meg is előlegezte?¹²⁴

A mű megjelenése egybeesett a magyar gyermekirodalom fellendülésével. Ennek egyik jele, hogy az 1889-ben a Singer és Wolfner által indított *Az Én Újságom* mellett 1909-ben a Franklin Kiadónál megjelent egy rivális gyerekújság, a *Jó Pajtás*.¹²⁵ *A Pál utcai fiúk* is diákújságban jelent meg először folytatásokban, a *Tanulók Lapjában*. Ekkor láttak napvilágot a gyermekirodalom klasszikusai közül Gárdonyi Géza *Egri csillagok* (1901) és Karinthy Ferenc *Tanár úr kérem* (1918) című művei.¹²⁶ Az olvasás a tantervekben is felértékelődött. Az 1924-es középiskolai törvény az elméleti

¹²¹ SÁNTA Gábor, „Minden nemzetnek van egy szent városa”: *Fejezetek a dualizmus korának Budapesti irodalmából* (Budapest: Pannónia Kiadó, 2001), 48.

¹²² INZSÖL Kata, „Az urbanizáció mint válságtapasztalat: Budapest-regények városparadigmája a századelőn”, in *Válság és kultúra: A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai. Budapest, 2013. augusztus 22–23.*, szerk. BENE Sándor és DOBOS István, 118–128 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 118.

¹²³ Uo., 123.

¹²⁴ „Amit a szerző megkísértett, hogy megírja a pesti gyerek regényét úgy, hogy az az épülő Pest regényével forrjon össze, kitűnően sikerült. És azt hiszem, még valami. Sikerült neki a pesti gyereket közelebb vinni a vidékihez.” A. A., „Két új regény”, *Pesti Napló*, 1907. április 18., 14.

¹²⁵ TARBAY, *Gyermekirodalomra...*, 163.

¹²⁶ KOMÁROMI Gabriella, „A gyermekirodalom története”, in KOMÁROMI, *Gyermekirodalom*, 19–31, 29.

oktatás helyett elsődleges szerepet szánt a kötelező olvasmányoknak, és jelentősen kitolta a tárgyalt művek időbeli keretét. Így kerülhetett be az olvasmányok közé Gárdonyi *Egri csillagokja* is.¹²⁷ Molnár műve ugyan a két háború között nem szerepelt a tantervekben, de kedvelt gyermekolvasmány volt.¹²⁸ A pedagógusok azonban felismerték a regény és a modern gyermekirodalom jelentőségét, melyről a középiskolai értesítők tanúskodnak.¹²⁹ Adataik szerint 1907–1944 között *A Pál utcai fiúk* rendszeresen szerepelt az iskolai könyvtárak beszerzése között, és gyakran ajándékozták az év végén jutalomkönyvként. Már rögtön a megjelenés évében ezzel a kortárs ifjúsági regénnyel gyarapította könyvtárát például a pécsi ciszterci rend Nagy Lajos Katolikus Gimnáziuma¹³⁰ és a nagykállói Állami Szabolcs Vezér Gimnázium.¹³¹ Ha térképre kivetítenénk a vizsgált középiskolákat, akkor azt láthatnánk, hogy iskolatípustól, fenntartótól, földrajzi elhelyezkedéstől és felekezettől függetlenül a könyv mindenhová eljutott a történelmi Magyarországon. Néhány példa jól érzékelteti a könyv térbeli terjedését, például Körmöcbányán a helyi könyvkereskedő és nyomdatulajdonos adományozza az ottani Állami Főreáltanodának, jutalomkönyv céljá-

¹²⁷ SZALAI Zoltán, „A kötelező olvasmányok változása a magyar iskolarendszerben (1920–1963)”, *Magyartanítás* 50, 1. sz. (1999): 14–22, 15–16.

¹²⁸ A *Hitel* című folyóirat felmérte a gimnazista fiúk olvasási szokásait és kedvelt olvasmányait. *A Pál utcai fiúk* harmadikként szerepelt közöttük, Verne és Karl May után. LAZSÉNYI Endre, „Mit olvas a diákság?”, *Hitel* 2, 2–4. sz. (1937): 307–308.

¹²⁹ Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) rendelkezett az iskolai értesítőkről. Eredetileg csak az év végi vizsgák érdemjegyeinek közzétételét írta elő, ám az 1850/51-es tanévtől kezdve minden magyar középiskola köteles volt az értesítőben az oktatás szinte minden részletére kiterjedő információt közölni, így az iskolai könyvtárak, sőt a jutalomkönyvek listáját is ismertetni kellett. Így például az iskola programtervezetét, „az iskola rövid történetét, a tanév eseményeit [...] a tanügyi rendeleteket, a tantervet, tananyagot, a használt tankönyveket, a tanárok iskolai és iskolán kívüli szakmai és tudományos munkásságát, az iskolai könyvtárak és szertárak állományát és gyarapodását, az érettségi vizsgák lefolyását, a tanulók névsorát osztályonként és az elért jegyeket, a tanulókra vonatkozó statisztikákat (a tanulók születési évről, vallásáról, szüleik foglalkozásáról stb.), valamint a következő tanévről szóló értesítést.” *A Magyar pedagógiai lexikon* definíciója alapján idézi 1933-ból GRÁBERNÉ BÖSZE Klára „Iskolai érdemsorok, értesítők és évkönyvek a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig – jelentőségük, számbavételük”, *Könyv és nevelés* 18, 1. sz. (2016): 40–50, 42, <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-nevelés/iskolai-erdemsorok-ertesitok-es-evkonyvek-a-xviii-szazad-kozepetol-a-xx-szazad>.

¹³⁰ *A ciszterci rend pécsi Római Katolikus Főgimnáziumának értesítője az 1907/1908-ik iskolai évről*, kiad. BuzÁSSY Ábel (Pécs: Taizs József könyvnyomdája, 1908), 86.

¹³¹ *A nagykállói Magyar Királyi Állami Gimnázium XIII. évi értesítője az 1907–1908. tanévről*, kiad. DUDINSZKY Emil (Nagykálló: Sarkady József könyvnyomdája, 1908), 46.

ra,¹³² Temesváron¹³³ és Szabadkán¹³⁴ Kosztolányi Árpád igazgatósága alatt az ifjúsági könyvtár rendelése.

A felekezeti és vallási sokszínűséget mutatják a következő adatok: *A Pál utcai fiúk* a váci katolikus gimnázium iskolai könyvtárának beszerzése 1915-ben,¹³⁵ a csurgói református gimnáziumban jutalomkönyv 1909-ben,¹³⁶ a soproni főreáliskolában tanulókori könyvtári beszerzés 1912-ben,¹³⁷ a vágújhelyi izraelita reáliskolában az ifjúsági könyvtár beszerzése 1908-ban,¹³⁸ a kiskunhalasi református polgári leányiskolában szintén az ifjúsági könyvtár beszerzése 1908-ban.¹³⁹

2. Funkcióhipotézis

Piatti szerint az irodalmi térképek eszközök, instrumentumok is, melyek segítségével olyan tudáshoz juthatunk, amihez egyébként nem, vagy kevésbé férhetünk hozzá.¹⁴⁰ Az irodalmi földrajz *A Pál utcai fiúk* esetében a mű funkciótörténetéhez tesz hozzá a térkép segítségével még világosabbá váló többlettudást.

A szerzői szándék rekonstruálása (a pesti és vidéki olvasóközönség egymáshoz közelítése) s a feltételezett, korszakokon átívelő hatás (politikai szocializációs modell) azonban nem azonosítható a műről felállítható funkcióhipotézissel. A Fluck nevéhez köthető funkciótörténet¹⁴¹ a kontextuális-kulturális narratológia rokon területe, az irodalmi művek történetiségét a használat-történetben és a funkciótulajdonításokban gondolja el. A műveknek tulajdonított funkció spekulatív fogalom, nem redukálható a szerzői szándéokra, sem pedig a mű konkrét történeti hatására. Ahhoz, hogy funkcióhipotézist állíthassunk fel egy műről, a belső, textuális elemek

¹³² *A körmöcbányai Magyar Királyi Állami Főreáliskola negyvenedik értésítője az 1909–1910. iskolai évről*, kiad. FAITH Mátyás (Körmöcbánya: Paxner J. és Biron H. könyvnyomdája, 1910), 50.

¹³³ *A temesvári Kegyes Tanítórendi Főgimnázium értésítője az 1912–13. iskolai évről*, kiad. Dr. BOTH Ferenc (Temesvár: Csanádegyházmegyei Könyvnyomda, 1913), 120.

¹³⁴ *A szabadkai Magyar Városi Főgimnázium értésítője*, összeáll. KOSZTOLÁNYI Árpád (Szabadka: Fischer és Krausz könyvnyomdája, 1915), 38.

¹³⁵ *A kegyes-tanítorendiek váci főgimnáziumának értésítője az 1915–1916. iskolai évről*, kiad. SCHANDL Miklós (Vác: Pestvidéki Nyomda [1916]), 30.

¹³⁶ *A csurgói Államilag segélyezett Református Főgimnázium évi értésítője az 1909–1910. iskolai évről*, kiad. dr. VIDA Károly (Csurgó: Vágó Gyula könyvnyomdája, 1910), 92.

¹³⁷ *A soproni Magyar Kir. Állami Főreáliskola 37. évi értésítője az 1911/1912-ik iskolai évről*, kiad. dr. WALLNER Ignác (Sopron: Romwalter Alfréd, Kő- és könyvnyomdája, 1912), 58.

¹³⁸ *A vágújhelyi állam. segélyezett nyilvános Izr. Reáliskola XLVII. évi értésítője az 1908–1909. tanévről*, kiad. ALTMANN Jakab (Vágújhely: Horovitz Adolf könyvnyomdája, 1909), 29.

¹³⁹ *A kiskunhalasi Református Polgári Leányiskola értésítője az 1908–1909-es tanévről*, összeáll. THURÓCZY Dezsőné (Gyoma: Kner Izidor nyomdája [1909]), 24.

¹⁴⁰ Barbara PIATTI, „Irodalmi geográfia és irodalmi kartográfia”, ford. CSÉCSEI Dorottya, *Helikon* 65, 2. sz. (2019): 233–243, 241.

¹⁴¹ A funkciótörténetről bővebben: TÓTH Csilla, „Kontextuális-kulturális narratológia és funkció-történet”, *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 170–181.

és külső valóságvonatkozások vizsgálata egyaránt szükséges, ami extratextuális vagy a szöveggel nem homológ kontextusok bevonását is igényelheti.¹⁴² Mint láttuk, *A Pál utcai fiúk* esetében a regény szembetűnő formai sajátossága a tér és a szereplők üres identitása, a szereplők identitásának utalásszerűsége, konkrét szociokulturális közegüktől való megfosztottsága volt. E formai jegyek külső valóságvonatkozásai a diskurzusok közé helyezéssel, a várostörténet és a városszociológia egyes, a mű keletkezési kontextusára érvényes fogalmainak (társadalmi térhasználat, szegregáció) felhasználásával tárultak fel. A regényhez társítható irodalmi funkció a nemzeti identitás, a magyar irodalom domináns funkciója. Az iskolai értesítők adatai alapján nyomon követhető a mű térbeli terjedése. A pesti gyerekek regénye valószínűsíthetően eljutott a történelmi Magyarország szinte mindegyik középiskolájába, a vidéki közép- és feltörekvő osztálybeli családok gyerekeihez. A műnek tulajdonítható funkcióhipotézis a főváros és társadalmának integrálása a nemzet egészébe. A mű használatörténetének sajátossága, hogy ez a funkció 1920 után, a történelmi Magyarország és az államnemzeti koncepció felbomlásával és az idegenséggel vádolt főváros elleni támadások felerősödésével¹⁴³ még inkább előtérbe kerülhetett, és a világháború idejéig érvényben maradhatott. Molnár műve nemcsak elbeszéléssé formálta a nemzeten belüli ellentéteket, de feloldásukat is megkísérelte.

¹⁴² Roy SOMMER, „Funktionsgeschichten Überlegungen zur Verwendung des Funktionsbegriffs in der Literaturwissenschaft und Anregungen zu seiner terminologischen Differenzierung”, in *Literaturwissenschaftlicher Jahrbuch*, Band 41, Hg. Theodor BERCHEM et al., 321–344 (Berlin: Drucker & Humboldt, 2000), 330.

¹⁴³ GYÁNI, „Modernitás...”, 68.